

Bolina, Pavel

Pokus o modelové řešení některých problémů kolonizace a vzniku hradů v Nížkém Jeseníku

Archaeologia historica. 2002, vol. 27, iss. [1], pp. 163-178

ISBN 80-7275-031-3

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140462>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Pokus o modelové řešení některých problémů kolonizace a vzniku hradů v Nížkém Jeseníku

PAVEL BOLINA

Moravskou částí Nížkého Jeseníku je pouze pro účely této práce míněno území omezené na jihozápadě úpatím Nížkého Jeseníku v Hornomoravském úvalu (v čáře Libina–Velká Bystřice), na jihovýchodě prodloužením nejhořejšího toku Odry (v čáře Velká Bystřice–Budišov) až po řeku Moravici, která spolu s Podolským potokem tvoří hranici na severovýchodě (až k jeho pramenům), kde se lomí k jihozápadu aby sestupovala zpět do Hornomoravského úvalu podle řeky Oskavy. Vytčený region má jak z hlediska studia procesů spojených se středověkou kolonizací, tak v poznání tamních 10 hradů (Hluboký, hrádek u Húzové, Moravský Beroun, Pustý zámek u Rešova, Sovinec, Šternberk, Šternek, Štrálek, Tepenec, Vildštejn) a 4 tvrzí (Domašov, Rýmařov, Velká Bystřice, Velká Štřelná), tradici déle než stoletou. S obsáhlou starší literaturou vztahující se k jednotlivým lokalitám i k problematice kolonizace tohoto území se v nedávné době muselo vyrovnat několik souborných studií (Tymonová 1996, 22–44; Musil 1997, 54–57; Musil 1999, 17–31), což umožňuje zde vyjmenovat jen nejdůležitější postavy starší etapy bádání s vědomím, že zmíníme-li G. Wolného, F. A. Hebera, J. Ganse, E. Hawelku, A. Prokopa, K. Bergera, V. Pinkavu, J. Malého, H. Weinelta, E. Prokische, F. Hrubého, L. Hosáka a A. Ferulíka, nebude ani tak výčet úplný.

Za přelomové období je třeba považovat konec šedesátých let 20. století, kdy s rozvojem archeologie středověku se poznání hradů v Nížkém Jeseníku začalo opírat o výsledky odborně zpracovaných povrchových průzkumů, drobných sondáží i vcelku rozsáhlých archeologických výzkumů. Tak na kvalitativně vyšší úrovni byly znovu do literatury uvedeny hrady Tepenec (Novotný 1970, 63–64; Burian 1970, 2–10; 1979, 245–249; Tymonová–Kalábek 1998, 89–94), Štrálek (Karel–Novák 1983, 19–30; Goš–Karel 1999, 105–114) a především hrádek v Rýmařově (Goš–Karel–Novák 1985, 184–227; Goš–Karel 1992, 225–232; Goš–Karel 1997, 151–57). V případě hrádku u Húzové se dokonce jednalo o objev dosud neznámé fortifikace (Novák 1973, 123–125; Kohoutek 1997, 12–25). Podstatné zpřesnění informací přinesly povrchové průzkumy hradů v Moravském Berouně (Kouřil–Plaček 1987b, 41–45), Pustého zámku u Rešova (Plaček 1987, 55–56), Vildštejnu u Budišova (Spurný 1983, 275–276; Samek 1994, 306–307; Plaček 1996, 367–368), Šterneka u Dvorců (Samek 1994, 48; Plaček 1996, 336) a Hlubokého (Kouřil–Plaček 1987a, 44–45) i sondáž na Sovinci (Kohoutek 1993, 1–12; 1997, 12–25).

Zařadit čtrnáct výše uvedených fortifikací do strukturálních změn osídlení Nížkého Jeseníku se jeví být bez opory v detailních archeologických výzkumech jednotlivých lokalit, rozboru starších nálezů i široce pojatého studia dějin osídlení regionu těžko řešitelným úkolem. Situace je navíc komplikována existencí jen minimálního množství časově příslušných informací písemných pramenů. S vědomím hypotetičnosti a předběžnosti předložených závěrů lze však vycházet ze skutečnosti, že Nížký Jeseník představuje klasickou kolonizační oblast, kde mohly konkrétní jevy probíhat podle určitých schémat. Jelikož se jedná o počáteční fázi výzkumu, neměly by případné později zjištěné odlišnosti od předloženého modelu znamenat zásadní zpochybnění použité metody. Možnosti takto uplatňovaného přístupu pro Nížký Jeseník naznačil již roku 1988 při hledání vzájemných vztahů hradů Rabštejna, Štrálku a Pustého zámku u Rešova M. Plaček (1988, 32–36). K metodickým východiskům nejvíce přináší práci P. Kouřila, jenž se dlouhodobě zabývá středově-

kými opevněními s vazbou na kolonizační problematiku, přičemž zdůrazňuje nutnost komplexního studia i těch svými pozůstatky málo atraktivních lokalit (v širších souvislostech např. Kouřil–Měřínský–Plaček 1994, 126–133; Kouřil–Wihoda 1999, 165–190). Modelovým řešením, které nutně redukuje mnohé z požadavků potřebných k získání představy o různých aspektech daného jevu, lze dojít pouze ke značně zploštěnému obrazu. Ten však umožňuje získat orientaci v jinak složitých problémech pojících se k jednotlivým lokalitám a regionům, jak vyplývají z dosavadního jen značně omezeného stavu poznání, a ve svém důsledku umožní klást otázky, jejichž zodpovězení teprve bude představovat žádoucí posun v poznání.

Varianty modelové situace jsou prezentovány osídlením a majetkovou držbou ve staré sídelní oblasti (entita A), která za určitých podmínek umožní postup (→) do neosídleného území a zakládání nových osad (entita B). Lze očekávat, že v některých případech mezi entitami (A) a (B) nemuselo být prostorová návaznost, čili východisko kolonizace nemuselo přímo sousedit s kolonizovaným územím(A~B). Hrad, hrádek (■), či tvrz (□) mohl v entitě B zajišťovat expanzi iniciátora kolonizace ve smyslu pojistky co největšího územního zisku (A→B■>), či představovat závoru konkurenčním podnikům jiných subjektů (A→B■|). Je zřejmé, že z mnoha funkcí středověkých hradů, představuje u lokalit založených ve výše naznačených souvislostech složka reprezentační tu nejméně potřebnou, a to zvláště v těch případech, kdy stavebník měl ve staré sídelní oblasti své sídlo (obvykle dvorec, či tvrz) již z dřívější doby (A□→B■). Nezřídka, při majetkových posunech, ale i z jiných příčin, nemuselo ani k dokončení výstavby fortifikace dojít. Sídla splňující uvedenou klasifikaci (x→B■> nebo x→B■|, pro x=A, nebo A□, či A■) do značné míry pokrývá v moderní literatuře se vyskytující termín „kolonizačního provizória“ (Kouřil–Wihoda 1999, 165–190; Kouřil–Prix–Wihoda 2000, 578), ale jen částečně, neboť pojem „provizornosti“ nepostihuje problematiku takových fortifikací v plné šíři. Za modelovou situaci lze považovat i ty případy, kdy do území s kolonizačním potenciálem nebylo daným subjektem inzerováno opevněné sídlo, nýbrž došlo k jeho převodu na církevní instituci (A→B‡ nebo A□→B‡). Následující řádky se pokouší vyhledat a určit ve vytčeném regionu indicie té které varianty uvedeného modelu, popřípadě se snaží objasnit, na jakých principech došlo k jejímu uplatnění a jak mohla fungovat.

Východisko nejstaršího kolonizačního počínu ve vytčené části Nízkého Jeseníku lze logicky hledat v místech maximálního přiblížení úpatí Nízkého Jeseníku k olomoucké aglomeraci, které se nachází poblíž vyústění údolí řeky Bystřice do Hornomoravského úvalu. Zde také začínala stoupat do Nízkého Jeseníku stará strategická komunikace, jež Olomouc přes Varhoš⁹ spojovala s Hradcem nad Moravicí, do konce 12. století jednou z nejvýznamnějších pohraniční pevností českého státu proti Polsku (srov. Wihoda 1997, 34–43). Jádrem šlechtické državy, vzniklé nejpozději v 1. polovině 13. století a tvořené Velkou Bystřicí s tvrzí (Gračka 1977, 15–18; Nekuda–Unger 1981, 304; Spurný 1983, 258; Kolektiv 1987, 213–214; Tymonová 1996, 41) spolu se vsí Mrsklesy, zde představuje entitu (1A□). Lokalita (Velká) Bystřice, zmiňovaná ve falzu kláštera hradiško k roku 1275 (CDB V/2. 795+, s. 480), byla roku 1276 sídlem Lamberta z Bystřice (CDB V/2. 812, s. 504). Zda-li Lambert pocházel z později na Bystřici doloženého rodu erbu zkřížených bradatic (Pilnáček 1996, 379–380), snad z rozrodu Vršovců, není jisté, ale vyloučit to nelze.² Totéž platí o bratřech Ezauovi a Izákovi (olomoučtí kanovníci), Abrahámovi (mnich hradišského kláštera) a Blažejovi, kteří se asi počátkem třetího decénia 13. století pokoušeli o založení „coenobium beatae Mariae virginis et sancti Georgii“ v lese Střelná, snad ko filiálky hradišského kláštera (CDB II. 356, s. 374; Berger 1915, 126). Informace z falza vzniklého nejspíše koncem 13. století koresponduje s potvrzením Střelné hradišskému klášteru olomouckým kanovníkem Ezauem krátce před jeho smrtí roku 1252 (CDB IV. 247+, s. 424–425). Naznačený směr úvah umožňuje poloha Střelné na periférii pozdějšího bystrického panství (ZDO I. 910, s. 44; CDM XV. 223, s. 192–193; ZDO IV. 315, s. 139) a společné zapojení jmenovaných bratrů do nezdařené klášterní fundace, o níž tak lze předpokládat,

že měla vzniknout na jejich rodovém majetku. V souvislosti s touto nepochybně již v první polovině 13. století proběhlou kolonizační akcí nevznikla žádná hradní stavba.³ Je zřejmé, že oporu k postupu do zalesněné horské oblasti zde měl tvořit onen klášter, jehož založení se nezdařilo (entita 1A□→B†). Pokud se týče „motte“ u Velké Střelné (Weinelt 1939, 262–264; Nekuda–Unger 1981, 305), jeví se pravděpodobným centrem správy po roce 1252 vzniklého izolovaného samostatného statku kláštera Hradisko s emfyteuticky vysazenou vsí „Waltersdorf“ (viz entita 3A–B□). Založení „motte“ by v takovém případě příslušelo do 2. poloviny 13. století a zánik snad souvisel s opětovným připojením tohoto území k panství pánů z Bystřice někdy v 1. polovině 14. století. Přitom ovšem nelze vyloučit ani

Obr. 1. Výsek sledovaného území v Nížkém Jeseníku na Šemberově mapě Moravy. 1. Panství Velká Bystřice s tvrzí + statek Velká Střelná kláštera Hradisko; 2. Panství Bělkovice–Dolany; 3. Statek Lašany kláštera Hradisko; 4. Panství Šternberk s hrady Šternberk + Beroun + Šternek; 5. Panství pánů z Loučky s hradem u Rešova; 6. Rýmařovské panství s tvrzí + hrad Štrálek; 7. Biskupské léno Mladějovice; 8. Biskupské léno Domašov s tvrzí; 9. Ves olomoucké kapituly Paseka rozšířená o území biskupského léna + od Šternberku získané vsi Bradlné a Křížov + léno Házová s hradem + léno Brunseif; 10. Území olomoucké kapituly + statek Libavá + statek Budišov s hradem Vildštejnem.

eventualitu, že k lokaci „Waltersdorfu“ došlo až po opětovném připojení střelenského území k bystřickému panství, což by dovolovalo posunout založení hrádku u Velké Střelné v rámci jeho případné příslušnosti k entitě (1A□→B□) do 1. poloviny 14. století.

Již v 1. polovině 13. století se začala na úpatí Nížkého Jeseníku mezi Bělkovicemi a Dolany formovat jiná velmi pozoruhodná šlechtická država (entita 2A). Tak k roku 1235 známe Demetera z Dolan (CDB III/1. 103, s. 122), patrně předka roku 1283 doloženého Ratimíra z Dolan (RBM II. 1292, s. 556–557), který snad byl různý od Racka z Dolan, roku 1323 již mrtvého (CDM XV. 35, s. 29). Jejich dolanské panství při úpatí Nížkého Jeseníku sahalo od Tovře (ZDO I. 1105, s. 54; CDM XI. 123, s. 112) po Bělkovice (ZDO I. 504, s. 25), po kterých se ale psali v letech 1254–55 Ratibor a Tvořimír z Bělkovic (CDB V/1. 50, s. 105; 62, s. 124). Pro příbuzenství rodu z Dolan a držitelů sousedních Bělkovic hovoří nepřímo kromě jiných indicií i informace zachycená roku 1323, když olomoucká kapitula převáděla záměnou na olomouckého biskupa své statky Budišov a Libavou (CDM XV. 35, s. 28–30). Obdržela-li kapitula, jak se uvádí, Bělkovice a Domašov od olomouckého děkana Budislava, u něhož se podle sice pozdního, zde však asi spolehlivého pramene, Paprockého Zrcadla (Paprocký 1593, fol. 227), mělo jednat o majetek zděděný po otci, přičemž na určitou část tohoto majetku vznášeli při té příležitosti nárok potomci Racka z Dolan, je zřejmé, že všechny výše jmenované osoby včetně děkana Budislava lze s určitou dávkou pravděpodobnosti pokládat za příslušníky jednoho rodu. Jeho kolonizační činnosti do poloviny 13. století snad vděčí za svůj vznik Jívová, Domašov nad Bystřicí a asi i Stará Libavá (srov. RBM II. 2161, s. 932–933 k r. 1307), tedy lokality vytyčující trasu zřejmě tehdy ustavené komunikace, která nejkratším způsobem spojila jako tzv. „Jívovská cesta“ Olomouc s Opavou tak, že již nemuselo chodit přes Bruntál. Podle některých názorů založil děkan Budislav i Budišov nad Budišovkou (Tichánek–Boris–Šerý 1999, 100). Možná o něco později a zřejmě již na zákupním právu vznikla Lhotka (r. 1351 „...mediam villam in Lhotca deserta...“ ZDO I. 184, s. 8; 330, s. 16)⁴ a Hraničná (ZDO I. 270, s. 13; Lechner II, s. 19). Panstvím pánů z Dolan procházející a z tehdejších hledisek perspektivní komunikace, překračující jako tzv. „semitam in Towiren“ Moravici někde poblíž Roudného (CDB II. 356, s. 372), však získala po založení měst Berouna a Dvorců silnou konkurenci v tzv. „Rudné cestě“ zcela pod kontrolou Šternberků (viz. níže). Pro relativně rané časové určení kolonizace Nížkého Jeseníku pány z Dolan a z Bělkovic hovoří i skutečnost, že průnik do Nížkého Jeseníku zůstal bez hradní stavby a byl z větší části převeden na olomouckou kapitolu (entita 2A□→B‡). U tvrze připomínané v Domašově nad Bystřicí r. 1403 (CDM XV. 427, s. 368), nevíme, zda nevznikla až po té, když se Domašov jako dar děkana Budislava dostal olomoucké kapitule, která část s Domašovem přenechala biskupu Brunovi (CDB V/2. 725, s. 382–384: „Heydenricus de Domatsow... milites“).

V pásu mezi řekou Moravou a Nížkým Jeseníkem nacházíme celou řadu lokalit kláštera Hradisko. Jednalo se však o državu rozptýleného charakteru; o některé z osad se klášter dělil s jiným vlastníkem, většinou s olomouckou kapitulou (entita 3A). Vynikající východisko pro nástup vlastních kolonizačních podniků kláštera představovala osada Lašfany přímo na úpatí Nížkého Jeseníku (CDB I. 79, s. 82–85). Patrně se však klášter na severním Olomoucku do poloviny 13. století orientoval pouze na rozvoj své državy ve staré sídelní oblasti (viz. Štěpánov CDB II. 21, s. 17–18). Vlastní zemědělská kolonizace vyšších poloh ze strany Hradiska spíše asi zaostávala a k zakládání „horských“ vsí premonstráti přistoupili až v poslední čtvrtině 13. století pod tlakem aktivit svých sousedů, zvláště pak Šternberků. Ani k roku 1281 doložený spor hradištského kláštera s Albrechtem ze Šternberka (RBM II. 1232, s. 531–532) se zřejmě netýkal žádné lokality v Nížkém Jeseníku. Podle zápisu z r. 1314 (CDM VI. 75, s. 53) lze usuzovat, že do konce 13. stol. klášter v podstatě stihl založit jen Domašov (u Šternberka), Těšíkov a snad Horní Loděnici (entita 3A→B). Kromě toho mohlo alternativně dojít k výše zmíněnému novému vysazení Střelné-Waltersdorfu (entita 3A~B□), záhy však převedené do majetku olomoucké kapituly, jíž byla krátkodobě odňata králem Václavem II., aby ji posléze získali páni z (Velké) Bystřice (viz níže).

Nejstarším hradem ve sledovaném regionu se jeví být hrad ve Šternberku (Plaček 1996, 334–335; Tymonová 1996, 27–28; Hlobil–Perůtka [red.] 1999, 230), který jako jediný vznikl v přímém kontaktu se starou sídelní oblastí v Hornomoravském úvalu severně od Olomouce (4A■). Prvenství Šternberku zřejmě odráží možnosti z Čech příslého panského rodu, jenž již na přelomu třicátých a čtyřicátých let 13. století vystavěl na středočeské Sázavě stejnojmenný hrad (Menclová 1972, 301; Líbal 1994, 75). Hlavní příčina, proč Šternberkové v době zhruba okolo poloviny 13. století (Hosák 1977, 94–96; Koudelka–Kaňák 1996, 5) vybudovali severně od Olomouce mohutný hrad, je zakódována právě v situování hradu na úpatí Nízkého Jeseníku. To nepochybně bylo důsledkem, že (na rozdíl od okolní drobné šlechty) se zde Šternberkové uchytli až dodatečně⁵ na majetku předtím zeměpanském (viz Lužice v CDB II. 376, s. 413). Dá se proto usuzovat, že jedna z příčin vzniku hradu Šternberka na úpatí Nízkého Jeseníku spočívala ve funkci jakési pojistky nové držby rodu erbu hvězdy. Místní drobná šlechta takovou potřebu neměla a zřejmě do poloviny (a v době okolo poloviny) 13. století, kam spadá vznik hradu Šternberka, to bylo i mimo její možnosti. Jinými slovy, z přímé vazby hradu Šternberka na starou sídelní oblast severně od Olomouce vyplývá, že šternberské panství vzniklo jiným způsobem, než ostatní šlechtické državy na úpatí Nízkého Jeseníku.

Následná kolonizační činnost Šternberků v okolí je nesporná. Se vznikem města Šternberka (Koudelka–Kaňák 1996) byly spojené lokační akce v nížině i zakládání nových osad v horách, jak ukazuje výčet lokalit příslušných k šternberské faře z r. 1296 (RBM II. 1727, s. 740–741: Třebčín, Stádló, Lhota, Lužice, Lipina, Stachov, Oldřichov a Loděnice). Město Šternberk bylo založeno v místech, kde do nížiny vyúsťuje údolí říčky Sitky, strategicky významné pro přístup na náhorní plošiny Nízkého Jeseníku v okolí pozdější Húzové. První šternberské vsi proto nejspíše vznikaly také ve směru proti toku Sitky; k nim by mohly náležet osady Chabíčov a Dalov (doložené sice až r. 1397: ZDO VI. 642, s. 213). Ještě výše, v prostoru za pozdější (Německou) Húzovou, nesporně drželi Šternberkové vsi Bradlné a Křížov (RBM II. 1835, s. 787). Jimi se již na samém počátku mohl snažit Zdeslav ze Šternberka o zajištění co největšího území severozápadně od Šternberka (entita 4A■→B>), tak jako ve směru severovýchodním až u vzdáleného vrchu Roudného (RBM II. 1290, s. 555–556) snad učinil nadání lesa „Lubuše“ řádu německých rytířů (entita 4A■→B†>). Zřejmě mu v založení Bradlné a Křížova primárně nic nebránilo, neboť uvedené vsi jeho syn Albert až do převodu na olomouckou kapitolu skutečně držel, z čehož se dá usuzovat, že tehdy ještě neexistovala (Německá) Húzová, ani žádná jiná biskupská lokalita v okolních horách (viz. níže).

Spor o les „Lubuše“ u vrchu Roudného mezi Albertem ze Šternberka a řádem německých rytířů v roce 1283 (RBM II. 1290, s. 555–556; srov. Wihoda 1992, 100) lze pokládat za spodní časovou hranici počátků šternberské kolonizace vzdáleného Dvorcecka, která patrně vrcholila koncem 13. století, stejně jako v mezilehlém Moravsko-Berounsku. Chvat a časový rámec dobře ilustruje rozhraničovací dohoda s olomouckou kapitulou, která roku 1307 hranice Berounska určila doprostřed vsi Stará Libavá (RBM II. 2161, s. 932–933). Zřetelná vazba původní miniaturní lokace Moravského Berouna na tzv. „Hausberg“ s pozůstatky o mnoho později doloženého hradu (Kuča 2000, 140–145) dovoluje u této fortifikace předpokládat založení ještě ve 13. století. Okolnosti svědčí a dosavadní literatura se shoduje, že v případě Moravského Berouna záměrem nebyla zemědělská kolonizace, nýbrž vznik místního střediska důlního podnikání rodu erbu hvězdy. Proto i výstavba tamního hradu pravděpodobně souvisela s ochrannou případně tezaurační funkcí k zabezpečení těžařských aktivit Šternberků (Kouřil–Plaček 1987b, 41–45).

Těžiště kolonizačních aktivit Šternberků, s početným zakládáním nových osad a (oproti Moravskému Berounu) výrazně rozvinutou lokací města Dvorců, se nacházelo až za Moravským Berounem (ve směru od Šternberka). Nejvzdálenější konec šternberské državy a zároveň přístup k přechodu „tzv. Rudné cesty“ přes řeku Moravici zde střežil zřejmě na přelomu 13. a 14. století založený hrad Šternek (4A■→B■>). Fortifikace snad ještě ani

nebyla dokončena (srov. Samek 1994, 48; Plaček 1996, 336; Musil 1999, 20), když ztratila smysl po té, co Zdeslav ze Šternberka získal v léno biskupský majetek na protilehlém břehu Moravice i s hradem Medlice (Lechner I, 7; Kouřil–Prix–Wihoda 2000, 278–283).

Určitou kontrolu nad komunikací Olomouc–Uničov–Bruntál v podobě držby části Moravské Hůzové (CDB III/2. 214, s. 280–283), Sukolomě, Žerotína a Čistého Slemene (pozdějšího Šumvaldu), snad i Újezdu (ZDO I. 45, s. 3; Musil 1993, 208–209) a Hnojic (RBM II. 1935, s. 834) získali příslušníci významného rodu Bludoviců (Hosák 1937, 125–130). Zdá se však, že na samém úpatí Nížkého Jeseníku procházela tato cesta ještě državou pánů z Loučky. Tento původně nevýznamný rod dokonale využil klíčovou polohu své vsi Loučka (entita 5A nebo 5A?), jež tvořila výchozí místo k přístupu Valšovským žlebem na náhorní plošiny Nížkého Jeseníku v okolí pozdějšího města Rýmařova, kudy již na počátku 13. století procházela výše uvedená komunikace spojující Olomouc s Bruntálem a Opavou. Zřejmě zde od počátku existovalo několik nezávislých tras; jedna z nich mohla stoupat přes Křivou, Rudu a Tvrdkov, jiné směřovaly do Valšovského žlebu, odkud se buď za soutokem Huntavy s Oskavou začalo pozvolně stoupat po východním úbočí Ostrého až do Rešova (Sviták 1992, 362–368), nebo podél Oskavy pokračovalo tzv. „Královskou cestou“ až ke Štráleckému údolí, které tvořilo relativně nejsnazší přístup do prostoru Rýmařova (Goš–Karel 1999, 105–106). Všechny osady s českými jmény podél obou dříve uvedených větví této komunikace, tedy Křivou, Rudu, Tvrdkov, Markov (zan.), Rešov (srov. Hosák–Šrámek 1980, 371) a snad i Mirošínek lze spojovat s kolonizací rodu pánů z Loučky. Časově se nejspíše jedná o třetí čtvrtinu 13. století. V písemných pramenech se však s panstvím pánů z Loučky setkáváme až okolo poloviny 14. století, tedy po téměř stu letech, kdy již bylo rozptýlené mezi četné příslušníky tohoto rodu (např. Ruda: ZDO I. 35, s. 2; 112, s. 5; 169, s. 7; 669, s. 33) a díky sňatkové politice i mezi sousední Bludovci (Tvrdkov: ZDO I. 109, s. 5; 267, s. 12; Ruda, Loučka: ZDO I. 321, s. 15) a Benešovic (Měrotínec: ZDO I. 31, s. 2; Rešov, Hankštejn a Tvrdkov – viz níže: CDM XII. 469, s. 415–416). Tehdy již byl pustý hrad neznámého jména, jehož sporé zbytky se nacházejí nad soutokem Huntavy a Tvrdkovského potoka (Plaček 1987, 55–56; Šikulová 1985, 232), tedy na spojnici prakticky nejdálenějších osad tohoto panství, Rešova a Tvrdkova, ve vlastivědné literatuře obvykle nazývaného Pustý zámek u Rešova (entita 5A□→B■>). Hypotéza, že jeho založení iniciovali páni z Loučky, má své opodstatnění, i když vyloučit nelze ani jiné eventuality, včetně domněnek o původnosti vztahu k rýmařovskému panství (Plaček 1987, 55–56; 1988, 36). V té souvislosti naznačená možnost, že v pojmenování osady Hankštejn se ozývá původní jméno tohoto hradu (Plaček 1988, 36; srov. Hosák–Šrámek 1970, 241), by nemusela být v rozporu s představou jeho vzniku z iniciativy pánů z Loučky, pokud k jejich panství vztáhneme i tuto osadu. Pro to by kromě exponované polohy na styku obou tras jedné z větví výstupní komunikace do Nížkého Jeseníku (viz. výše) mohla svědčit i pozice Hankštejnu v zástavní listině na rýmařovské panství z r. 1398 (CDM XII. 469, s. 415–416), kde se uvádí mezi Rešovem a Tvrdkovem, u kterýchžto osad byla pravděpodobnost jejich původní příslušnosti k panství pánů z Loučky konstatována výše.

Jak ukazuje lokační listina města Horního Benešova z r. 1253 (CDB IV. 267, s. 458–460), postupoval v osídlování Nížkého Jeseníku směrem k Bruntálu z opačného směru, od Opavy, rod Benešoviců (k rozsahu hornobenešovského panství viz RBM II. 1446, s. 622; 1910, s. 822; Berger 1933, 115–116). Je pozoruhodné, že s Benešovicemi se setkáváme i před Bruntálem (ve směru od Olomouce), kde nedaleko Rýmařova drželi r. 1282 hrad Štrálek (CDM IV. 205, s. 271: Beneš ze Štítiny pečeti jako Beneš ze Štrálku). S přihlédnutím k možnostem na Opavsku usedlých Benešoviců (entita 6A□) vyjádřeným lokací Horního Benešova (srov. Kejř 1998, 123), lze velmi pravděpodobně i počátky Rýmařova, archeologicky kladené do poloviny XIII. století (Goš–Karel–Novák 1985, 184–227; 1997, 151–157), vztáhnout k aktivitám tohoto rodu (entita 6A□–B□). Předpoklad miniaturního štráleckého panství, vzniklého úchvatem z nadále zeměpanského Rýmařovska (Plaček 1987, 55), vychází jen z existence 4 plouží ve vsi Štrálku, které spolu s Kelčany a polovinou

Osvětíman na Kyjovsku prodal r. 1365 Jan z Boskovic svému bratrovi (ZDO I. 917, s. 44). Vzhledem k tomu, že transakce se týkala jihovýchodní Moravy, kde nedaleko Kyjova drželi Benešovi hrad a panství Bohuslavice (Plaček 1983, 8), jednalo se spíše o zaniklou ves Štrálek, kterou Benešovi založili na tomto jejich panství. Zázemí hradu Štrálku nemohly také tvořit roku 1349 Benešem ze Štrálku odprodávané vsi Kozářina Lhota a Měsíčná Lhota (ZDO I. 70, s. 3–4), které se nacházely na Přerovsku (Hosák–Šrámek 1970, 505; 517). Vztáhneme-li hrad Štrálek k benešovickému Rýmařovsku, jeví se jeho poloha příhodná nejen ke kontrole jedné z větví komunikace Uničov–Bruntál (Goš–Karel 1999, 105–106), ale i jako opora proti kolonizaci pánů z Loučky (entita 6A□–B■). Ohlas původního rozsahu rýmařovsko-štráleckého panství i to, jak se postupně rozrůstalo, lze z výše uvedeného úhlu pohledu spatřovat v zápisu z roku 1398 (CDM XII. 469, s. 415–416). Za původním jádrem („Remerstat mit den gutern und dörrffen Jermersdorf, Andresdorff, Jansdorffs“) se uvádějí vsi získané od pánů z Loučky („Resschdorff, Haugsteyn, Twrdkaw“), a až nakonec vsi příslušné k zeměpanskému Rabštejnu („Frankstat, Rabissendorff“), k němuž bylo před rokem 1352 rýmařovsko-štrálecké panství (tehdy již rozmělněné) postupně připojeno (srov. Goš–Karel 1999, 106). V existenci rýmařovské tvrze, jako i v nesporných kvalitách hradu Rabštejna, lze spatřovat hlavní příčiny zániku Štrálku po požáru někdy ve 2. polovině 14. století (Goš–Karel 1999, 111).

Dosud málo objasněny zůstávají rozsáhlé aktivity olomouckého biskupství v Nížkém Jeseníku. Ze složité struktury državy olomouckého biskupství, jejíž diferenciací byla prakticky ukončena již na počátku 13. století (Hrabová 1964, 31–32), zde význam mají dvě nejdůležitější složky, majetky biskupa a statky olomoucké kapituly. Skutečnost, že kapitula na rozdíl od biskupa své majetky neudělovala v léno, představuje mezi hmotným zabezpečením obou subjektů sice nejmarkantnější rozdíl, ten však jen nepřímo vypovídá o jejich vlastní charakteristice, již se zde ovšem věnovat nelze.

Známa Zdíkova listina z roku 1136 (CDB I. 115, s. 119–120; Bistrický 1998; Bolina 1999) zaznamenává v Nížkém Jeseníku pouze osadu Varhoš⁶ a mezi řekou Moravou a úpatím Nížkého Jeseníku v odstavci olomouckého kostela jedno popluží ve Střelcích, dvě popluží v Moravské Hůzové, šest asi v Mošťánkách, tři v Žerotíně, snad Újezd a Medlov u Uničova, a u olomouckého proboštství sv. Václava celé vsi Mladějovice, Hnojice, Přáslavice a Lužice, jedno popluží v Bukovanech a dvě v Samotíškách. Vztahování všech jmenovaných lokalit do Hornomoravského úvalu ovšem není jednoznačné, v literatuře se uvažuje i o jiných polohách (srov. Hosák 1946, 118–122; 1957, 25; 1964, 47–48; Hrabová 1964). Z výše uvedených lokalit tvořily součást državy olomouckého biskupství ve vrcholném středověku jen Varhoš, Mošťánky (CDB V/2. 706, s. 350–351), Mladějovice (CDM V. 25, s. 25–26; Lechner I, 7), Přáslavice (Lechner I, s. 7), část Samotíšek (srov. CDB III/1. 89, s. 103) a snad i část Bukovan (CDB II. 106, s. 101; srov. CDB V/2. 795+, s. 480; 813+, s. 506; Hosák–Šrámek 1980, 132).

Závěť biskupa Bruna z r. 1267 (CDB V/2. 526, s. 75–82) žádnou lokalitu z Nížkého Jeseníku, ani Oderských vrchů nezmiňuje. O Brunově zájmu o tamní náhorní plošiny bývá hovořeno až v souvislosti s rokem 1274, kdy mělo dojít k porovnání s Klášterem Hradiško o meze v lese Střelná (Hrubý 1947, 11), ale příslušná listina je falzem (CDB V/2. 760, s. 426–427). Pouze z držby olomouckého měšťana Meingota, který roku 1273 od biskupa Bruna dostal lénem Krakoviče spolu se zbožím v Mošťánkách (entita 7A) na samém úpatí Nížkého Jeseníku (CDB V/2. 706, s. 350–351), lze snad na určitou kolonizační činnost a zakládání nových osad usuzovat. Když totiž o dvě desítky let později roku 1295 biskup Dětrich uděloval v léno Mladějovice, byly jeho součástí nejen Krakoviče, nýbrž i Nová Ves, Řídeč a Dobroslavova Lhota (CDM V. 25, s. 25–26). Z nich o Nové Vsi a Dobroslavově Lhotě (7A>B) se lze domnívat, že vznikly při Krakovičích po roce 1273, snad ještě za biskupa Bruna, aniž bychom ovšem věděli, zda tyto později zaniklé vsi ležely v Nížkém Jeseníku, nebo na jeho úpatí.

Jeden z rozhodujících momentů v postupu olomouckého biskupství do Nížkého Jese-

níku se pojí k výše zmíněnému děkanovi Budislavovi, který po roce 1255 (srov. CDB V/1. 50, s. 105; 62, s. 124) daroval území od Bělkovic až někam za Domašov olomoucké kapitule (CDM XV. 35, s. 28–30). Části daru s Domašovem se však kapitula před rokem 1274 musela vzdát ve prospěch biskupa Bruna, neboť toho roku se po Domašově nad Bystřicí psal jakýsi Jindřich, který od biskupa Bruna dostával lénem vzdálené Bílovice a Biskupice (CDB V/2. 725, s. 382–384). Kolonizační aktivitě biskupa Bruna, respektive držitelů domašovského léna, snad můžeme připsat lokaci města, vznik tvrze nad ním (Tichánek–Boris–Šerý 1999, 100–103) a některých k Domašovu příslušných lokalit (entita 8A→B□), jak se jmenují k roku 1408, tedy tvrz Domštát s městečkem a vsi Hraničná, Bouzovec a Bělá (CDM XV. 427, s. 368–369). Jejich výčet lze rozšířit podle zápisu z roku 1448 (Lechner I, 58), pokud odečteme léna Medlice a Mladějovice o vsi Skrziepow (srov. s potokem „Scripowy“ v hradištském falzu k roku 1220: CDB II. 376, s. 412–415), Krifferzdorf (srov. Hosák–Šrámek 1970, 452, kteří ztotožňují s Křišťanovicemi, jež však nikdy nebyly biskupským lénem a teritoriálně i historicky příslušely ke Dvorcům pánů ze Šternberka), Zenfersdorf (srov. Schulz–Hosák 1966, 243, kteří mylně ztotožňují se současně uváděnou Bělou), Cunzendorf (viz Berger 1933, 88), Petersdorf (rozdílné od současně uvedené Hraničné) a Hinczendorf (viz Hosák 1938, 611). Příslušela-li kolonizace Domašovska biskupu Brunovi, byla to rozhodně jeho největší akce v Nížkém Jeseníku. Rozdílnost charakteru jmen osad pozdějšího domašovského panství (česká i německá) však naznačuje, že se jednalo o vícevrstvý proces, jehož časový rámec mohl jedním či druhým směrem z doby Brunova působení vybočovat. V kolonizaci biskupského Domašovska lze též spatřovat příčinu vzniku některého z falz hradištského kláštera.

Již několikrát zmíněný dar děkana Budislava olomoucké kapitule byl jedním z mnoha, jimiž po celé 13. století docházelo k pozvolnému rozšiřování majetkové základny olomoucké kapituly. Dárci většinou byli samotní kanovníci, z čehož lze zpětně odvozovat, že do olomoucké kapituly se s oblibou přijímali příslušníci nižší šlechty z okolí Olomouce, jejichž dědičné podíly takové dary potenciálně mohly představovat. Tak lze například uvést kanovníka Ondřeje jako dáorce Hodolan (Zemek 1949, 133; CDB V/1. 145, s. 232–234; V/2. 797, s. 483–484), Gregora, kustoda olomouckého kostela, jako dáorce dvou popluží a přilehlého lesa v Moravské Loděnici (CDB V/1. 37, s. 78–79; srov. CDB III/1. 25, s. 23–24; III/2. 202, s. 259–260) a kanovníka Vernerera, zakladatele nové prebendy s jedním poplužím v Hlušovicích⁷ a částí Dlouhé Loučky (RBM II. 1962, s. 842–843).

Na základě analogií lze předpokládat, že také osada Paseka, písemnými prameny doložená v majetku kapituly až v první čtvrtině 14. století (Dostál 1982, 329), se do majetku olomoucké kapituly dostala darem nejspíše již ve 13. století (entita 9A). Stejný typ místního jména u sousední osady (Dlouhá) Loučka, s majetkovou vazbou na drobnou šlechtu (viz výše) dokonce dovoluje uvažovat, že kapitula dostala Paseku přímo od příslušníka rodu držitelů Loučky.⁸ Jak prokázal F. Dostál, kapitulní držba vsi Paseka se (podobně jako výše uvedený dar Bělkovic a Domašova) stala oporou nepříliš rozsáhlého kolonizačního podniku, který snad lze ještě spojovat s biskupem Brunem. Ves Paseka byla rozšířena směrem k Nížkému Jeseníku o část biskupskou, nazvanou podle lokátora, jímž byl pravděpodobně olomoucký kanovník Techoncius, Těchanovem (CDM X. 55, s. 82 k r. 1368: „...tota villa Passeca alio vocabulo Techans nominata...“). Jelikož Techoncius byl ještě roku 1268 farářem u sv. Petra v Olomouci a olomouckým kanovníkem se stal teprve nedlouho před r. 1276 (CDB V/2. 530, s. 87; 827, s. 528; Zemek 1949, 180), zdá se, že tato jeho lokační aktivita přísluší buď do závěru sedmdesátých let XIII. století, nebo spíše až do let osmdesátých. Z polohy kostela při horním okraji nově lokovaného sídliště lze odvozovat, že od počátku k Těchanovu byla přifařena asi současně založená osada Karlov, již situovaná v Nížkém Jeseníku. V dosud nepřekonané práci F. Dostál (1982) přesvědčivě prokázal totožnost tohoto Karlova s lokalitou „Inrzichovic“ lenního rejstříku z r. 1317. Těchanov i „Inrzichovic“ jako biskupský majetek byly tehdy lénem, které držel František ze Šumvaldu z rodu Bludoviců (Lechner I, 6). Výše popsaná a do určité míry průlomová kolonizační

aktivita, jíž lze spojovat s biskupem Brunem, ovšem spočívala jen v rozšíření existující osady v Hornomoravském úvalu a vzniku jedné nové vsi v kopcích nad ní (entita 9A→B>). To samo o sobě nemohlo představovat zásadní změnu v rozdělení sfér zájmů na náhorních plošinách Nížkého Jeseníku, zejména Šternberků.

Skutečný zlom nastal, až když někdy v osmdesátých letech 13. století Albert ze Šternberka převedl na olomouckou kapitolu své vsi Bradlné a Křížov (konfirmováno r. 1299: RBM II. 1835, s. 787), jejichž území v podstatě sousedilo se zmíněným biskupským průnikem u Karlova–„Inrzichovic“. Tehdy ještě (Německá) Húzová sotva mohla existovat, stejně jako ostatní biskupské lokality v okolí.⁹ Analogicky s jinými výše uvedenými případy se teprve nová kapitulní držba Bradlné a Křížova stala oporou při zakládání biskupských lokalit. Biskupská (Německá) Húzová tedy vznikla nejdříve v osmdesátých letech 13. století. Poprvé se připomíná roku 1299 v predikátu „...Johannes de Vzov milites...“ rytíře biskupa olomouckého (RBM II. 1846, s. 793). Snad šlo o předka držitelů húzovského léna z roku 1317, bratrů Markvarta, Voka a Pavla (Lechner I, 6), kteří později, po převodu kapitulních vsí Bradlné a Křížova na olomouckého biskupa získali po roce 1318 obě vsi do soukromého vlastnictví, aby zde založili nové sídlo této větve rodu pánů z Loučky, hrad Sovinec (CDM VII. 862, s. 620 k r. 1348: „Vocko de Aylburk“).¹⁰

O tom, že kolonizace území přilehlého k nové kapitulní držbě dříve šternberských vsí Bradlné a Křížova probíhala pod režii biskupa Dětřicha v osmdesátých až devadesátých letech 13. století, lze sotva pochybovat. Jako centrum nové biskupské državy vzniklo město Húzová¹¹ a dalších 5 osad, které se uvádějí r. 1317 (spolu s třemi dalšími „noue plantatione“ – Lechner I, 6). Jednalo se nepochybně o uzurpaci území dosud ve sféře zájmů Šternberků, což se zdá potvrzovat i situování snad současně založeného sídla držitele húzovského léna. To nebylo vybudováno přímo v Húzové, nýbrž asi 1,5 km jižněji, kde jeho zbytky byly teprve v sedmdesátých letech 20. století objeveny v lese na okraji srázu, jímž náhorní rovina Nížkého Jeseníku spadá do údolí říčky Sitky tekoucí do Šternberka (Novák 1973, 123–125; Nekuda–Unger 1981, 134; Kohoutek 1997, 15–16, 23–24). Novou fortifikací se uzavřel Šternberkům volný přístup údolím Sitky na náhorní plošiny v okolí Húzové, a dále směrem na Rýmařov (entita 9A→B■). Stojí za zaznamenání, že uvedené poloze byla dána přednost před situováním hradu nad Paseckým žlebem, z hlediska přístupu z Uničovska nepochybně také velmi citlivým.

Zajímavou indicii představuje místní jméno Brunseif (nyní Rýžoviště), uváděné v pramenech od r. 1317 (Lechner I, 6), které by bylo možné spojovat s biskupem Brunem (Hosák 1955, 69; 1957, 25; Hosák–Šrámek 1970, 117). Pokud nebudeme uvažovat s eventualitou, že Brunseif získal své pojmenování jako vzpomínku na (již zemřelého) biskupa Bruna, jeví se souvislost této lokality s jeho osobou být pouhou spekulací. Ve druhé polovině XIII. století se však mezi leníky olomoucké biskupství vyskytoval i jiný Bruno, který dokonce r. 1295 obdržel léno Mladějovice na úpatí Nížkého Jeseníku (RBM II. 1680, s. 722–723). Počátky kariéry tohoto „milites“ a komorníka biskupa Dětřicha zůstávají nejasné. Patrně se jednalo o cizince, který se ve službách olomouckého biskupa Dětřicha vypracoval mezi biskupské leníky (Janiš 1997, 328–330). Nabízí se domněnka, že Brunova držba mladějovického léna nějak souvisela s kolonizací prostoru za Húzovou, blíže k Moravici. Brunseif by v takovém případě založil nejspíše on, a to po roce 1283, kdy se s ním v písemných pramenech setkáváme poprvé (CDM IV. 209, s. 276). Po smrti komorníka Bruna získali mladějovické léno Šternberkové (Lechner, I, 6), snad jako určitou kompenzaci svých ústupků na prostor v okolí Húzové,¹² zatímco Brunseif biskup udělil držitelům sousedního húzovského léna, kteří v kolonizaci prostoru mezi benešovickým Rýmařovskem, zeměpanským Bruntálskem a šternberským Dvorem pokračovali (viz tzv. „nouae plantatione“ v rejstříku lén). Že se jednalo o území, ke kterému měli Šternberkové vícero vztahů, a že se s nimi olomoucký biskup Dětřich nějak musel dohodnout, ukazuje později doložené šternberské vlastnictví polovin dvou vsí z oněch „nouae plantatione“, Tylova a Lomnice (ZDO VI. 642, s. 213).

Nejvíce nejasností se pojí k rozsáhlé kapitulní držbě, která se v pásu proměnlivé šffe táhla od řeky Moravy u Olomouce až k Moravici u Budišova. Základ zde zřejmě tvořily staré kapitulní majetky u Hlušovic a Samotíšek na úpatí Nížkého Jeseníku. Na ně navazovalo již výše položené území Vésky a Pohořan, kde ale postrádáme informace jak a kdy je kapitula získala. Tento prostor snad původně netvořil součást daru děkana Budislava, neboť kapitule zůstal i po převodu Bělkovic a Domašova na olomouckého biskupa a byl nepochybně v kapitulním majetku již v předhusitském období (viz CDM XV. 432, s. 373–375; srov. PO III, s. 486–488 k r. 1437). Úloha dalšího archívního výzkumu je zde zřejmá. Ten by měl potvrdit či vyvrátit domněnku, že kapitulní vsi Véska a Pohořany hrály důležitou roli v držbě volně směrem k severovýchodu se pojičícího rozsáhlého teritoria Libavska a Budišovska, jehož zisk kapitulní tradice kladla do počátku 13. století (CDM V. suppl. 7, s. 222). Do tohoto prostoru se po polovině 13. století začala tlačit od severovýchodu šlechtická působící na Opavsku (vznik lokality Budišov?) a zvláště od západu Šternberkové. Potenciální expanzi na Libavsko od jihu umožňovala hradištskému klášteru jeho držba Střelne. Přes evidentně nepříznivé podmínky se olomoucké kapitule podařilo téměř celé toto územím uhájit. V rámci omezených možností, které vyplývaly ze skutečnosti, že kapitula neudělovala své statky v léno, přijali kanovníci pozoruhodné řešení. Tím někdy na přelomu osmdesátých a devadesátých let 13. století bylo pověření doživotní správou tohoto dosud jen řídko osídleného území (např. lokality Stará Libavá, Budišov?) jednoho z členů kapituly, kanovníka Dětricha z Fulštejna, příslušníka rodiny patřící v rámci lenfků olomouckého biskupa k těm nejvýznamnějším (Hrabová 1964, 101–102; Prix 1999, 12–14; význam tehdejšího postavení Fulštejnů ukazuje i listina RBM II. 1740, s. 747).

Kanovníkovi Dětrichovi z Fulštejna, jako soukromé osobě doživotně držící území mezi Střelnou a Moravici, je třeba připsat velkolepou kolonizaci Libavska a Budišovska. V prostoru Olejovic (podle Hosák–Šrámek 1980, 170 je „Oelstadt!“ = „Altstadt!“) se na potoku „Bunow“ dostal do konfliktu se zájmy hradištských premonstrátů držících Střelnou, za což zřejmě vděčíme vzniku klášterního falza k roku 1203 (CDB II. 356, s. 372–375), jímž neznámý falzátor atakoval téměř veškeré kapitulní území. Krátce na to však klášter Střelnou patrně za nějakou náhradu Dětrichovi z Fulštejna přenechal. Razantní postup Dětricha z Fulštejna se jeví i na Budišovsku, kde snad dokonce mohlo dojít k určitým revindikacím (Budišov?), ale i ústupkům (na Vítkovsku?). Odrazem složitých poměrů na periférii državy se zdá být lokační listina vsi „Steinbach“ vydaná v Budišově roku 1301 Dětrichem z Fulštejna pro lokátora Konráda (RBM II. 1905, s. 820). V listině se mimo jiné nacházelo ustanovení, že obyvatelé nové vsi se budou řídit právem hlubčickým a ponaučení hledat ve městě Vítkově, z čehož se někdy mylně usuzovalo na kapitulní vlastnictví Vítkova (Hosák–Schulz 1967, 105–109; srov. Graus 1957, 137; 237; Kejř 1998, 130). Razantní postup provázený zřejmě neschválenými majetkovými změnami mohl vést krále Václava II., že Dětrichovi z Fulštejna Střelnou a Budišov odejmul; oba statky však kapitule těsně před svou smrtí navrátíl (RBM II. 2046, s. 884). O neotřeseném a nadále silném postavení Dětricha z Fulštejna vypovídá jeho vystupování roku 1307 při vytyčování hranic mezi kapitulním Libavskem a moravsko-berounským zbožím Diviše ze Šternberka, kdy se tituloval jako „...possesor verusque rector et tutor...“ kapitulních majetků (RBM II. 2161, s. 932–933). Jednalo se o pozici, která mu se vši pravděpodobností umožňovala stát se i stavebníkem jediného hradu, který na kapitulním území vznikl, Vildštejna u Budišova. Zda-li roku 1307 Vildštejn stál, není zřejmé, ale docela dobře se alespoň mohl již stavět, protože o málo později, někdy mezi roky 1307–1316 získal Dětrich spolu se svým bratrem Jindřichem z Fulštejna v léno hrad Hukvaldy na severovýchodní Moravě (Bakala 1986, 8), který částečně mohl potřebu výstavby vlastního sídla těchto ambiciózních kanovníků saturovat. Takové závěry by umožňovala listina na budišovské fojtství z roku 1316, ve které se oba bratři psali po Vildštejnu u Budišova a současně po Hukvaldech (CDM VI. 102, s. 72: „...her Ditrich vnd her heinrich von Wildenstein Thumheren von Olomucz vnd herren czu heckenwald...“), kdybychom u Vildštejnu uvažovali pouze o rezidenční funkci...

Další informace o Budišovu postrádáme až do roku 1323, kdy ho spolu Libavou olomoucká kapitula po smrti Dětricha z Fulštejna postoupila biskupovi záměnou za výnos biskupského desátku; Vildštejn již nebyl zmiňován vůbec (CDM VI. 226, s. 167–169). O hradu se nehovoří ani v rámci prvního známého výčtu panství budišovského, v zástavní listině z r. 1456. K Budišovu tehdy náležely vsi Guntramovice (Gundersdorf), dvojí Oldřůvky (Altendorf, Neudorf), Šumvald–Podlesí (Schönwald) a Königsdorf (Lechner I, 137), roku 1316 jmenovaný Halbendorf (CDM VI. 102, s. 72), který se asi nacházel na druhém břehu Moravice (Hosák–Šrámek 1980, 627), a při jiné příležitosti uváděný Miltschendorf (Hosák 1938, 627) již byly asi pusté. Tento výčet vsí panství budišovského je velice důležitý, pokud jej vyneseme do mapy spolu s polohou hradu Vildštejna. Ve vztahu k rozložení sousedních, přibližně ve stejné době Šternberky zakládaných vsí panství Dvorce, přeci jen k počátkům hradu něco vypovídá. Podle pramenů z přelomu 14. a 15. století (ZDO VI. 642, s. 213; CDM XIV. 123, s. 113–114) k městu Dvorce patřily vsi Křišťanovice (Christdorf), Roudno (Raudenberg), Jakubčice (Jokelsdorf), Bělčice (Heidenpilsch), Májůvka (Maiwald), Šternek (Sterneck), Lesy (Herzogswald), Rejchartice (Reigersdorf) a 2 hamry (Seifenschmelzhütten) na řece Moravici. Z uvedených lokalit má nejzajímavější polohu ves Lesy, jejíž území se vklíní podél Moravice do budišovského panství a odklání jeho hranici od této řeky více k východu, podél potoka Lobníku. Kolize zájmů držitelů Dvorce a Budišovska se zde jeví být zcela zřejmá a situování hradu Vildštejna právě při tomto exponovaném úseku hranice budišovského panství lze chápat jako bezprostřední reakci na konkurenční kolonizační podnik vyjádřený založením vsi Lesů (entita 10A→B■).

*

Závěrem nezbývá než konstatovat, že většina fortifikací v Nížkém Jeseníku, u nichž připadá v úvahu vznik ve 13. a nebo na samém počátku 14. století, vyhovuje v úvodu naznačeným modelovým schémátům. Nakolik ovšem takto získané poznatky budou v konkrétních případech mít platnost, ukáže teprve další výzkum. Zdroj důležitých informací do budoucna zde představuje zvláště archiv olomoucké kapituly. Přesto však lze učinit alespoň pokus o předběžné zobecnění výše odvozených poznatků, domněnek a hypotéz.

Především zaujme nápadný podíl panských rodů na kolonizaci Nížkého Jeseníku a vazba jejich držav na nejdůležitější dálkové komunikace. Role církevních institucí se jeví být druhořadá, alespoň co se týče hlediska časového, v případě hradištského kláštera i co do věcného obsahu. Oporu kolonizačních průníků biskupa Bruna, a zvláště jeho důstojného nástupce biskupa Dětricha, do Nížkého Jeseníku tvořily konkrétní majetky olomoucké kapituly. Prostorová návaznost držav vzniklých v Nížkém Jeseníku na majetky téhož držitele v Hornomoravském úvalu je ve většině případů průkazná (v případě olomouckého biskupa zde zástupnou roli hrály statky kapitulní). Výjimečným se z tohoto úhlu pohledu jeví vznik rýmařovského panství, částečně i izolovaná držba Střelné hradištským klášterem. Za městskými lokacemi ve sledovaném regionu stály nejvýznamnější panské rody (Benešoviči–Rýmařov; Šternberkové–Šternberk, Moravský Beroun a Dvorce), biskup Bruno (Domašov n. B.), biskup Dětrich (Húzová a Brunsejf); kanovníkovi Dětrichovi z mocného rodu Fulštejnů, leník olomouckého biskupa, jako soukromé osobě, za svůj vznik vděčí zvláště urbanisticky vyvinutá města Budišov a Libavá.

Většina z fortifikací 13. století založených v Nížkém Jeseníku na podporu kolonizačních procesů se vyznačuje jen minimálním zastoupením zděných konstrukcí (Pustý zámek u Rešova, hrádek u Húzové, Šternek, Velká Střelná, Rýmařov, Domašov). Archeologickým výzkumem zjištěná mohutná na maltu zděná obvodová hradba hradu Štrálku připomíná řešení uplatněné na Freudenštejnu u Bruntálu (viz Kouřil–Prix–Wihoda 2000, 86). Nejasný je charakter na podporu důlního podnikání založeného hradu v Moravském Berouně, za regulérní zděný hrad vzniklý v rámci kolonizačních procesů lze v podstatě považovat pouze Vildštejn u Budišova, který však byl založen asi až počátkem 14. století. I tím má blíže mladšímu horizontu hradů v Nížkém Jeseníku, zakládaných ve 30. a 40. letech 14. století (Sovinec, Tepenec, Hluboký) již v jiných souvislostech (tedy ne na podporu kolonizace).

Poznámky

- 1 Kromě osady Varhošť, zcela výjimečně ve Zdíkově listině z r. 1136 (CDB I. 115, s. 116–123) svou extrémní polohou s nadmořskou výškou 600 metrů, indikují trasu této komunikace i další místní jména starobylého rázu, jako např. Milovany (Hosák–Šrámek 1980, 74). Na jiném místě se snažím prokázat, že Zdíkovou listinou zmiňované lokality „Guzoue“ a „Medli ugezdec“ neležely v Nížkém Jeseníku, nýbrž v Hornomoravském úvalu. K sporným údajům o tvrzi ve Varhošti viz. Musil (1997, 54–55).
- 2 Poslední syntéza problematiky rodu Vršovců (Kopal 2001, 52–65) rod z Bystřice nezmiňuje ve smyslu negativním ani pozitivním. Vzhledem k tomu, že nejstarší majetky Vršovců se nacházely v severních Čechách, je třeba brát do úvahy, že ves Mrsklesy u Velké Bystřice má svou stejnojmennou paralelu u Litoměřic. Domněnka T. Edela (2000, 72) o dosazení rodu erbu zkřížených bradatic na Bystřici, Mrsklesy a Týnec Jindřichem z Lipé, či jeho spojenci na Helfštejně, údajnými „páni z Lipníka (nad Bečvou) a Lipnice“, se jeví být nepřijatelná. Zde lze připomenout, že Vršovcem byl již Vok, syn Borutův, který roku 1234 zastával úřad olomouckého purkrabí (CDB III/1. 88, s. 99–100; srov. Hosák 1964, 62).
- 3 Nedostatek informací neumožňuje zahrnout do modelových úvah tvrzi v Mrsklesích zmiňovanou roku 1384 (ZDO I. 418, s. 145; Musil 1997, 55) a tvrzi v Jestřábí (Musil 1997, 55).
- 4 Do míst neobvyklým způsobem až k Jívové protaženého dolanského katastru jako pomístní název „antro Lhotka“ lokalizuje Lhotku rozhraničovací dohoda mezi olomouckou kapitulou a dolanskou kartuzií z roku 1404 (CDM XV. 432, s. 374), která tak území této zaniklé vsi činí nejpravděpodobnějším předmětem námitek potomků Racka z Dolan, jak se o nich hovoří roku 1323 při převodu kapitálních majetků na olomouckého biskupa (CDM XV. 35, s. 28–30).
- 5 Možnost výskytu Šternberků na Olomoucku již k roku 1233 naznačuje M. Wihoda (1989, 77–78). L. Hosák (1977, 94) a nově M. Koudelka–B. Kaňák (1996, 5) se kloní k získání území pod Jeseníky Zdeslavem ze Šternberka v letech 1248–1253.
- 6 Viz. poz. 1.
- 7 V majetku hradišských premonstrátů r. 1271 uvedenou lokalitu „Slussowicz“ (CDB V/2. 638, s. 260–262), editory správně ztotožněnou se Služovicemi na Opavsku, vztahuje rejstřík CDB V/4, s. 166 podle L. Hosáka (1938, 484) k Hlušovicím (na základě transkripce „Hlusoovicz“ v jiném přepisu listiny), patrně však neprávem.
- 8 Možná by byla i úvaha, že Paseku kapitule daroval první olomoucký probošt, kanovník Štěpán, pokud bychom podle výskytu stejného jména u magistra Štěpána z r. 1317, příslušníka rodu pánů z Loučky (Lech. I, 7), mohli přes velký časový odstup předpokládat jeho původ ze stejné rodiny. To však možné není.
- 9 Nově se J. Kohoutek (1997, 15) vrátil k domněnce, s níž se lze setkat např. u V. Pinkavy (1922, 303), že Húzové se týká predikát mana biskupa Bruna, Konráda „de Hucusaria“ z roku 1264 (CDB VI/1. 408, s. 607), kterou vyvrátili již J. Šebánek–S. Dušková (1952, 321). Ve skutečnosti šlo o Hóxter v Německu. V listině uvedenou lokalitu „Iurkowiz“ původně L. Hosák (1938, 215) spojil s Jiřkovicemi u Žatčan, ale v pozdější práci (Hosák–Šrámek 1970, 369–370) se přiklonil k Jiřkovu u Sovince, což převzal i rejstřík CDB V/4, s. 177. Přitom je třeba si uvědomit, že ke svému lénu Býkovice (u Černé Hory) Konrád z Hóxteru přikupoval Jiřkovicemi a (zan.) „Milazowe“ od laika Mutiny, syna sestry Jana a Hartleba z Dubna, což vše ukazuje jinak, nežli na Sovince.
- 10 F. Dostál (1982, 331) vyslovil domněnku, že Bradlné a Křížov zaměnila olomoucká kapitula v letech 1338–1340 s olomouckým biskupem za jeho část Paseky-Těchanov, aby biskup krátce na to přenechal obě vsi do soukromého držení bratrům Markvartovi, Vokovi a Pavlovi, kteří teprve potom zde mohli založit svůj hrad Sovinec. Vokovo oblenění Křížovem roku 1318 (CDM VI. 135, s. 107) však ukazuje, že biskup od kapituly uvedené osady získal mnohem dříve.
- 11 Samotné jméno (Německé) Húzové nepochybně odráží původ prvních jejich osadníků z (Moravské) Húzové v Hornomoravském úvalu. K jednomu z možných vysvětlení lze dojít s předpokladem, že Šternberkové drželi Moravskou Húzovou již v době, kdy byly zakládány jejich vsi Bradlné a Křížov. Po převodu Bradlné a Křížova na olomouckou kapitolu se obyvatelé těchto dvou osad zúčastnili zakládání (Německé) Húzové.
- 12 V této souvislosti stojí za připomenutí, že r. 1299 král Václav potvrdil starší darování vsi Bradlné a Křížov Albertem ze Šternberka olomoucké kapitule (RBM II. 1835, s. 787).

Prameny a literatura

- BAKALA, J., 1986: Přiborsko-hukvaldské léno v 13. a 14. století, *Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín* 38, 5–14.
- BERGER, K., 1915: *Der große Siefelnawald*, *Zeitschrift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 19, 126–138.
- BERGER, K., 1933: *Die Besiedlung des deutschen Nordmährens im 13. und 14. Jahrhundert*, Brünn.
- BISTRŮCKÝ, J., 1998: *Zdíkovy listiny*, *Český časopis historický* 96, 292–305,

- BOLINA, P., 1999: K interpretaci a datování Zdíkových listin, *Český časopis historický* 97, 273–292.
- BURIAN, V., 1970: Historickoarcheologický výzkum hradu Tepence (Jívová, o. Olomouc) v letech 1968–1969, *Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci* č. 147, 2–10.
- BURIAN, V., 1979: Tepence – moravský hrad markraběte Karla, *Umění* 27, 245–249.
- CDB: Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomus I. (805–1197), ed. G. Friedrich. Pragae 1907; Tomus II. (1198–1230), ed.: G. Friedrich. Pragae 1912; Tomi III, fasciculus primus (1231–1238), ed.: G. Friedrich. Pragae 1942; Tomi III, fasciculus secundus (1237–1240), ed. G. Friedrich et Z. Kristen. Pragae 1962; Tomi IV, fasciculus primus (1241–1253), ed.: J. Šebánek et S. Dušková. Pragae 1962; Tomi V, fasciculus primus (1253–1266), ed. J. Šebánek et S. Dušková. Pragae 1974; Tomi V, fasciculus secundus (1267–1278), ed.: J. Šebánek et S. Dušková. Pragae 1981; Tomi V, fasciculus quartus (indices), ed. S. Dušková et V. Vašků. Pragae 1993.
- CDM: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae IV. (ad 1293), ed.: A. Boczek. Olomucii 1845; V. (1294–1306), ed.: A. Boczek–J. Chytil. Brünn 1850; VI. (1307–1333), ed.: J. Chytil. Brünn 1854; VII. (1334–1349), I.–II. Abtheilung, ed.: J. Chytil. Brünn 1858; X. (1367–1375), ed. V. Brandl. Brünn 1878; XII. (1391–1399), ed. V. Brandl. Brünn 1890; XIV. (1408–1411), ed. B. Bretholz. Brünn 1903; XV. (Nachträge), ed. B. Bretholz. Brünn 1903.
- DOSTÁL, F., 1982: K počátkům a osídlení krajiny kolem hradu Sovince – Zu den Anfängen der Besiedlung in der Gegend um Burg Sovinec (Eulenburg), *VVM* 34, 326–333.
- EDEL, T., 2000: Příběh johanitského komtura řečeného Dalimil. Praha.
- GOŠ, V.–KAREL, J.–NOVÁK, J., 1985: Počátky osídlení Rýmařova, *Památky archeologické* 76, 184–227.
- GOŠ, V.–KAREL, J., 1992: Tvrz v Rýmařově (okr. Bruntál), *AH* 17, 225–232.
- GOŠ, V.–KAREL, J., 1997: Sředověké opevnění města Rýmařova, *VVM* 49, 151–157.
- GOŠ, V.–KAREL, J., 1999: Hrad Strálek u Rýmařova, *Střední Morava, kulturně historická revue* 8, 105–114.
- GRAČKA, V., 1977: Sgrafito ve Velké Bystřici, *Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci* č. 190, 15–18.
- GRAUS, F., 1957: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II. Praha 1957.
- HLOBIL, I.–PERŮTKA, M. (red.), 1999: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. III. Olomoucko. Olomouc.
- HOSÁK, L., 1937: Příspěvky k starému rodopisu moravskému V. Erb lva na Třech Hůrkách, *Časopis Společnosti přátel starožitností Československých* 45, 125–130.
- HOSÁK, L., 1938: Historický místopis země Moravskoslezské. Praha.
- HOSÁK, L., 1946: Lokalizace míst v listině biskupa Jindřicha Zdíka, *Časopis Matice moravské* 66, 118–122.
- HOSÁK, L., 1955: Sředověká kolonizace v oblasti Jesenků, *Časopis Společnosti přátel starožitností* 63, 65–78.
- HOSÁK, L., 1957: Dějiny Rýmařovska I. Rýmařov.
- HOSÁK, L., 1964: Historický místopis hradeckého obvodu olomouckého do poloviny 14. století, *Sborník prací historických. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis facultas philosophica* 22. Historica VI, 45–90.
- HOSÁK, L., 1977: K založení hradu a města Šternberka, Středisko. *Sborník Vlastivědné společnosti muzejní v Olomouci* 63 (4), 91–97.
- HOSÁK, L.–SCHULZ, J., 1967: K počátkům města Vítkova a Vítkovska, *Slezský sborník* 65, 105–109.
- HOSÁK, L.–ŠRÁMEK, R., 1970: Místní jména na Moravě a ve Slezsku I. Praha.
- HOSÁK, L.–ŠRÁMEK, R., 1980: Místní jména na Moravě a ve Slezsku II. Praha 1980.
- HRABOVÁ, L., 1964: Ekonomika feudální državy olomouckého biskupství ve druhé polovině 13. století, *Acta UPO facultas philosophica* 20, *Historica* 6. Praha.
- HRUBÝ, F., 1947: Severní Morava v dějinách. Brno.
- JANIŠ, D., 1997: Lenní systém olomouckého biskupství za episkopátu Dětřicha z Hradce (1281–1302). K problematice lenních a lokačních listin, *Časopis Matice moravské* 116, 325–345.
- KAREL, J.–NOVÁK, J., 1983: Hrad Strálek na Rýmařovsku, *Informační zpravodaj členů Severomoravské pobočky Čs. spol. archeologické při ČSAV*. Prosinec 1983, 19–30.
- KEJŘ, J., 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích. Praha.
- KOHOUTEK, J., 1993: První etapa archeologického výzkumu hradu Sovince, *Časopis Slezského zemského muzea. Série B–vědy historické* 42, 1–12.
- KOHOUTEK, J., 1997: Druhá etapa archeologického výzkumu hradu Sovince, *Časopis Slezského zemského muzea. Série B–vědy historické* 46, 12–25.
- KOLEKTIV, 1987: Hrady a zámky na Moravě. Praha.
- KOPAL, P., 2001: Neznámý rod. Pokus o genealogii Vršovců, *Sborník archívních prací* 51, 3–84.
- KOUDELKA, M.–KAŇÁK, B., 1996: K počátkům města Šternberka, *Střední Morava. Kulturně historická revue* 2, 4–12.
- KOUŘIL, P.–MĚŘÍNSKÝ, Z.–PLAČEK, M., 1994: Opevněná sídla na Moravě a ve Slezsku (vznik, vývoj, význam, funkce, současný stav a perspektivy dalšího výzkumu), *AH* 19, 121–151.
- KOUŘIL, P.–PLAČEK, M., 1987a: Povrchový průzkum hradu Hluboký (k. úz. Nepřívaz, okr. Olomouc),

- Přehled výzkumů 1984. Brno, 44–45.
- KOUŘIL, P.–PLAČEK, M., 1987b: Zbytky hradu v Moravském Berouně, okres Bruntál, Časopis Slezského muzea, série B–vědy historické 36, 41–45.
- KOUŘIL, P.–PRIX, D.–WIHODA, M., 2000: Hrady českého Slezska. Opava–Český Těšín.
- KOUŘIL, P.–WIHODA, M., 1999: Die Rolle des Meilenrechts in der Genese der ältesten landesfürstlichen Burgen und Städte Böhmisch-Schlesiens, *Castrum Bene* 6, 165–190.
- KUČA, K., 2000: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha.
- LECHNER, K., 1902: Die ältesten Belehungs- und Lehengerichtsbücher des Bisthums Olmütz, I. Belehungsrichtsbücher, II. Lehengerichtsbücher. Brünn.
- LÍBAL, D., 1994: Architektonické přeměny hradu Český Šternberk, *Castellologica Bohemica* 4, 75–88.
- MENCLOVÁ, D., 1972: České hrady I. Praha.
- MUSIL, F., 1993: Několik poznámek k lokalizaci moravských Újezdů, *VVM* 45, 208–209.
- MUSIL, F., 1997: Ještě jednou šlechtická sídla na Olomoucku, *Střední Morava, kulturně historická revue* 5, 54–57.
- MUSIL, F., 1999: K vývoji šlechtických sídel na Šumpersku a Bruntálsku (2. část), *Střední Morava, kulturně historická revue* 8, 17–31.
- NEKUDA, V.–UNGER, J., 1981: Hrádky a tvrze na Moravě. Brno.
- NOVÁK, J., 1973: Neznámý hrádek u Huzové (okr. Bruntál), *VVM* 25, s. 123–125.
- NOVOTNÝ, B., 1970: Nález ze zaniklého hradu Tepence (okr. Olomouc), *Přehled výzkumů 1968*. Brno, 63–64.
- PAPROCKÝ, B., 1593: Zrcadlo slawného margkrabstw` morawského. Olomvtii (faksimile prvního vydání v olomoucké tiskárně dědiců Milichtallerových roku 1593). Vydala Genealogická agentura Ostrava I. Ostrava 1993.
- PILNÁČEK, J., 1996: Staromoravští rodové, Vydání 3. Brno.
- PINKAVA, V., 1922: Vlastivěda moravská II/40–41. Uničovský a rýmařovský okres. Brno.
- PLAČEK, M., 1983: Zaniklý hrad v Bohuslavicích u Kyjova, *Malovaný kraj 19/6*, 8.
- PLAČEK, M., 1987: Povrchový průzkum hrádku u Rešova a revize Strálku, k.ú. Ondřejov (okr. Bruntál), *Přehled výzkumů 1985*. Brno, 55–56.
- PLAČEK, M., 1988: Hrad Rabštejn u Bedřichova a jeho předchůdci, *Severní Morava* 55, 32–36.
- PLAČEK, M., 1996: Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku. Praha.
- PO III: Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové. Tomus III. Pars altera. Půhony Olomoucké (1437–1448), ed. Vincentius BRANDL. Brunae 1880.
- PRIX, D., 1999: Středověký kostel sv. Archanděla Michaela v Hrozové, *Sborník Bruntálského muzea 1999*, 5–31.
- RBM: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II. (1253–1310), ed. Joseph Emler. Praegae 1882.
- SAMEK, B., 1994: Umělecké památky Moravy a Slezska I. (A–I). Praha.
- SCHULZ, J.–HOSÁK, L., 1966: Příspěvek k lokalizaci hranic lesa Střelná, *VVM* 18, s. 235–244.
- SPURNÝ, 1983: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II. Severní Morava. Praha.
- SVITÁK, Z., 1992: „Rešovská“ cesta. Příspěvek ke středověkým komunikacím XIII. století v Nížkém Jeseníku, *VVM* 44, 362–368.
- ŠEBÁNEK, J.–DUŠKOVÁ, S., 1952: Kritický komentář k moravskému diplomatáři. Praha.
- ŠIKULOVÁ, V., 1985: Středověká polévaná keramika z o Opavy, *AH* 10, 230–233.
- TICHÁNEK, J.–BORIS, M.–ŠERÝ, Z., 1999: K historii a lokaci středověké tvrze v Domašově nad Bystřicí, *Informační zpravodaj České archeologické společnosti, pobočka pro severní Moravu a Slezsko*, 100–103.
- TYMONOVÁ, M., 1996: Nástin vývoje šlechtických sídel na Olomoucku, *Střední Morava, kulturně historická revue* 3, 22–44.
- TYMONOVÁ, M.–KALÁBEK, M., 1998: Dosavadní výsledky archeologického výzkumu lokality Tepence na katastru obce Jívové (okr. Olomouc). *Střední Morava, kulturně historická revue* 6, 89–94.
- WEINELT, H., 1939: Zwei südschlesische Turmhügel, *Deutsche Volksforschung in Böhmen und Mähren* 1, 262–264.
- WIHODA, M., 1989: Ekonomické zázemí Hradce nad Moravicí na střední Moravě v 13. století, *Časopis Matice moravské* 108, 77–87.
- WIHODA, M., 1992: Rozsah a struktura vlastnictví řádu německých rytířů na Opavsku ve 13. století, *Časopis Slezského zemského muzea. Série B, vědy historické* 41/2, 97–102.
- WIHODA, M., 1997: Přemyslovská expanze v horním Slezsku a vznik holasické provincie, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis* 3, 34–43.
- ZDO: Die Landtafel des Markgrafthumes Mähren. Text der Olomützer Cuda, ed. P. Ritter v. Chlumecky–Joseph Chytil–Carl Demuth–A. R. v. Wolfskron, Brünn 1856.
- ZEMEK, M., 1949: Posloupnost kanovníků metropolitní kapituly u sv. Václava v Olomouci, *VVM* 4, 121–136; 167–182; 5 (1950), 53–64.

Der Versuch, einige mit der Kolonisation und mit der Entstehung der Burgen in Nížký Jeseník zusammenhängende Probleme mit Hilfe Modellsituationen zu lösen

Die Hochebenen vom Nížký Jeseník stellen ein klassisches Kolonisationsgebiet Nordmährens dar. Trotz der langen Tradition im Studium der Kolonisationsvorgänge und auch der Burgen auf diesem Gebiet, die mit den Namen K. Berger und L. Hosák verbunden ist, bleibt weiterhin eine ganze Reihe der Probleme unerklärt. Der Autor versucht in diesem Beitrag, die Lösung einiger von Fragen über die Kolonisation und Entstehung der Burgen so zu finden, daß er gewisse Modelle bildet, wie die Kolonisation verlaufen konnte und welche Aufgaben dabei die Entstehung der befestigten Sitze spielte. Dann ist er bemüht, verschiedene Varianten der Modellsituationen in der untersuchten Region anzuwenden und die Indizien zu finden, die das Fungieren dieser Modellvorgänge bestätigen oder wenigstens andeuten.

In einzelnen Varianten der Modellsituation präsentiert man die Besiedlung und der Besitz im alten Siedlungsgebiet (die Entität A), die unter gewissen Bedingungen das Vordringen (→) in ein nicht besiedeltes Gebiet und die Gründung von neuen Siedlungen (die Entität B) ermöglichen. Ausnahmsweise mübten die Entitäten (A) und (B) nicht benachbart sein, also der Ausgangspunkt des Kolonisationsverfahrens mübte nicht an dem kolonisierten Gebiet direkt grenzen (A-B). Eine Burg (■) oder Feste (□) konnte in der Entität B die Expansion des Initiators sichern (A□→B■>), oder ein Hindernis für die Konkurrenz-Unternehmungen anderer Subjekte (A→B■!) bedeuten. Es ist klar, daß bei den in den obenangeführten Zusammenhängen gegründeten Lokalitäten die Repräsentationsaufgabe von all den Funktionen, die die mittelalterlichen Burgen erfüllen sollten, am wenigsten wichtig war, und zwar besonders in den Fällen, wenn der Erbauer seinen Sitz (gewöhnlich ein Gehöft oder eine Feste) bereits von früher her in seinem alten Siedlungsgebiet hatte (A□→B■). In einigen Fällen, wenn es zu einer Besitzverschiebung kam, aber auch aus anderen Ursachen, wurde die Fortifikation nicht fertiggebaut. Die Sitze, die die angeführte Klassifikation erfüllen (x→B■> oder x→B■!, für x=A, oder A□, oder A■), bedeckt der Ausdruck „das Kolonisationsprovisorium“, der in der modernen Literatur in beträchtlichem Maße vorkommt (Kouřil-Wihoda 1999, 165-190; Kouřil-Prix-Wihoda 2000, 578). Es ist jedoch nur teilweise gültig, weil der Begriff „Provisorium“ die Problematik dieser Fortifikationen nicht voll erfaßt. Für eine Modellsituation kann man auch die Fälle halten, wenn in ein Gebiet mit dem Kolonisationspotential vom gegebenen Subjekt nicht ein befestigter Sitz inseriert wurde, sondern kam es zur Übertragung auf eine Kircheninstitution (A→B‡ oder A?□→B‡).

Durch die Anwendung der gewählten Methode erscheint ein auffallender Anteil der adeligen Geschlechter an der Kolonisation des Gebiets von Nížký Jeseník und die Beziehung ihrer Besitzungen auf die wichtigsten Fernwege: Velká Bystřice-Velká Sřetlná (1A□→B‡), Dolany/Bělkovice-Domašov (2A□→B‡), Sternberk (dt. Sternberg)-Šternek (4A■→B■>) Loučka-Pustý zámek bei Rešov (5A→B■>) und Rýmařov, gergündet vom Geschlecht Benešovici von Troppauland (6A→B■!). Es scheint, daß die Rolle der Kircheninstitutionen sekundär war, mindestens was den Zeitgesichtspunkt betrifft: Mladějovice (7A→B), Paseka-Těchanov (9A→B); im Fall des Klosters Hradisko jedoch auch was den Sachinhalt betrifft: Lašťany-Těšíkov/Horní Loděnice (3A→B); und Velká Sřetlná (3A-B?). Die Stütze für das nicht viel umfangreichere Vordringen des Bischofs Bruno (7A→B, 8A→B□, 9A→B), und besonders seines würdigen Nachfolgers des Bischofs Dietrich (9A→B□!) in Nížký Jeseník stellten die konkreten Besitze des Olmützer Domkapitels dar. Die Räumanknüpfung der in Nížký Jeseník entstandenen Besitzungen an die Besitze desselben Inhabers in Hornomoravský úval ist in meisten Fällen nachweislich (im Falle des Olmützer Bischofs handelte es sich um Domkapitelgüter). Als außergewöhnlich zeigt sich von diesem Gesichtspunkt aus die Entstehung der Herrschaft Rýmařov-Štrálek (6A-B!), teilweise auch die isolierte Besetzung des Klosters Hradisko Sřetlné (3A-B?).

In den meisten Fortifikationen, die im 13. Jh. als Unterstützung der Kolonisationsvorgänge in Nížký Jeseník gegründet wurden, findet man nur minimale Menge von gemauerten Konstruktionen, wie man aus den oberirdischen Resten von Pustý zámek bei Rešov ((5A→B■>), Hausberg bei Hůzová (9A→B■!), Šternek (4A■→B■>) und Velká Sřetlná (3A-B? oder 1A□→B□>) und teilweise auch der Feste in Rýmařov (6A-B□) schlieben kann. Die in Domašov erwähnte nicht näher bekannte Feste (8A→B□) stellte wahrscheinlich keine Ausnahme dar. Die durch die archäologische Forschung festgestellte mit Mörtel gemauerte Umfangsmauer der Burg Štrálek (6A-B■!) erinnert zum Teil an die Lösung, die bei Freudenštejn bei Bruntál (dt. Freudental) zur Geltung gebracht wurde. Einen unklaren Charakter hat die Burg in Moravský Beroun, die im Zusammenhang mit den Bergbauunternehmungen des Geschlechts Šternberk entstanden ist; für eine reguläre Burg aus Mauerwerk kann man im Grunde nur die Burg Vildštejn bei Budišov (10A→B■) halten, die jedoch wahrscheinlich erst am Anfang des 14. Jhs. entstanden ist. Auch deswegen ist sie näher den jüngeren Burgen, die in Nížký Jeseník in den 30-er und 40-er Jahren des 14. Jhs. gegründet wurden (Sovinec, Tepenec und Hluboký), deren Aufgabe wohl schon damals andere war (sie hing also nicht direkt mit der Kolonisation zusammen).

Abbildung:

1. Ausschnitt aus dem untersuchten Gebiet in Nížký Jeseník auf dem Šemberas Landkarte Mährens. 1.

Herrschaft Velká Bystřice mit der Feste + Velká Sřelná – das Gut des Klosters Hradisko; 2. Herrschaft Bělkovice–Dolany; 3. Lařtany – das Gut des Klosters Hradisko; 4. Herrschaft řternberk mit den Burgen řternberk + Beroun + řternek; 5. Herrschaft der Herren von Loučka mit der Burg bei Reřov; 6. die Rýmařover Herrschaft mit der Feste + die Burg řtrálek; 7. Bischofslehen Mladějovice; 8. Bischofslehen Domařov mit der Feste; 9. Dorf des Olmützer Domkapitels Paseka, erweitert um das Gebiet des Bischofslehens + um die von řternberkern gewonnenen Dörfen Bradlná und Křřřov + das Lehen Hůzová mit der Burg + das Lehen Brunseif; 10. das Gebiet des Olmützer Domkapitels + das Gut Libavá + das Gut Budiřov mit der Burg Vildřtejn.